

A.D.XENOPOL

TEORIA ȘI FILOSOFIA ISTORIEI*

În introducerea la lucrarea noastră asupra *Teoriei istoriei* (ediția a II-a, Paris, E.Leroux, 1908), am prevenit cititorii că nu vor găsi în ea o filosofie a istoriei care să interpreteze trecutul dintr-un punct de vedere oarecare și că nu vrem decât să stabilim principiile pe care se bazează cunoașterea trecutului, constituind astfel teoria istoriei.

Dorim să reluăm distincția ce trebuie făcută între filosofia istoriei, așa cum a fost ea înțeleasă mai ales în Germania, ca și în lucrările analoage apărute în Franța și Anglia – sub titlul de istorii ale civilizației – și teoria sau logica istoriei, cum este concepută astăzi, și care formează obiectul unor lucrări tot mai numeroase și mai importante precum: *L' introduction aux études historiques* de Langlois și Seignobos; *Lehrbuch der historischen Methode* de E.Bernheim; *L'histoire considérée comme science* de P.Lacombe; *L'histoire et les historiens* de L.Bourdeau; *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* de H.Rickert; *Die probleme der Geschichtsphilosophie* de G.Simmel (impropriu numită așa ca urmare a tradiției germane privind filosofia istoriei), numeroase lucrări ale lui K.Lamprecht asupra concepției și metodei istoriei.

Toate acestea, precum și multe altele de o mai mică întindere, între care un număr considerabil de articole de revistă, s-au ocupat de natura istoriei și de metodele de cercetare utilizate, fără a se avea în vedere dezvoltarea umană dintr-o perspectivă filosofică.

Dimpotrivă, filosofia istoriei – sub cele două forme pe care le-a îmbrăcat din momentul apariției ei în domeniul gândirii – are mereu în vedere dezvoltarea istorică. Astfel, J.G.Herder, considerat pe bună dreptate drept creatorul acestei discipline în Germania, în lucrarea sa *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1787) s-a străduit să stabilească în dezvoltarea istoriei umane înfăptuirea rațiunii, a bunătății, a simpatiei, tendințe așezate de Creator în sufletul uman, afirmând totodată că progresul realizat de-a lungul epocilor determină tot mai mult deplasarea de la starea de concepții intelectuale la cea de realități

tangibile. Toate popoarele, chiar cele mai sălbatice și mai puțin înzestrate, contribuie la materializarea acestui ideal al umanității. Herder încercă să argumenteze această concepție printr-o trecere în revistă a istoriei universale.

Aproape în aceeași epocă (1784), celebrul filosof Immanuel Kant a publicat și el un opuscul, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, în care formulează, pentru a spune așa, programul unei filosofii a istoriei ce ar rezolva problema armonizării libertății individuale cu mersul regulat al istoriei.

Hegel, în ale sale *Vorlesungen über die Geschichtsphilosophie an die Universität in Berlin* (1822-1831)¹, nu vede în istorie decât depozitul lăsat de-a lungul epocilor de **Spiritul lumii** (Weltgeist) în sânul umanității, ceea ce se îndeplinește prin intermediul statului sau a spiritului poporului (Volkgeist) care i se încorporează.

Hegel distinge, în evoluția societăților, trei mari perioade: prima, cea a Orientului, în care oamenii sunt cufundați în inconștiență și dominați de natură; a doua, cea a antichității clasice, în care spiritul începe a se cunoaște pe sine și a trece de la inconștiență la libertate; a treia, în care libertatea se accentuează tot mai mult. Aceste idei aplicate de Hegel la istorie sunt susținute de fapte pe care filosoful le spicuiește din vastul domeniu al dezvoltării destinelor omenești.

Filosofia istoriei a fost întotdeauna o materie foarte cercetată de spiritul german, deoarece ea a oferit ocazia de a se face, pentru a zice așa, metafizică aplicată. Nu mai cităm, din numeroasele lucrări de acest fel, decât operele recente ale lui Michelet, *Philosophie der Geschichte* (1875) și Biedermann, *Philosophie der Geschichte* (1884).

În Germania, filosofia istoriei pleacă de la principii apriorice pe care vrea să le dovedească cu ajutorul dezvoltării. Toate sunt lucrări cu teză, în care istoria nu este decât o *ancilla philosophiae* și nu slujește decât pentru a demonstra ceea ce spiritul filosofului îi place să vadă în ea. De aceea, acest gen de a scrie a căzut astăzi, chiar în Germania, într-o binemeritată discreditare.

În Franța, în loc de filosofia istoriei găsim **istoria filosofică**, adică istoria hrănită cu idei care vin să însuflețească și să scoată în relief evenimentele trecutului. Ea precede, în timp, încercările germane de filosofia istoriei, ca și ale altora, spiritul francez deschizând mereu calea noilor concepții. Primul care a abordat-o este Bossuet, în al său *Discours sur l'histoire universelle* (1681), care consideră dezvoltarea umanității prin prisma ideilor generale, deși din punct de vedere teologic. Montesquieu respinge complet spiritul divin care a inspirat creațiile

istorice, iar în celebrul său tratat asupra *L'esprit des lois* (1745), caută să explice instituțiile juridice și sociale ale diferitelor popoare prin considerații filosofice.

La fel au procedat Turgot, în al său *Discours sur le progrès successif de l'esprit humain* (1750), Voltaire, în *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations depuis Charlemagne jusqu'à nos jours* (1757), și Condorcet, în *Esquisse d'un tableau historique du progrès de l'esprit humain* (1751)².

Pentru timpurile mai recente, amintim magnifica sinteză a lui Guizot asupra *L'histoire de la civilisation en Europe et en France* (1842) și lucrarea lui W. Lecky, *Geschichte der Aufklärung in Europa*, pe care n-o cunoaștem decât prin traducerea germană (1865).

Toate aceste lucrări, deși consideră dezvoltarea istorică din punctul de vedere al ideilor generale, filosofice, se deosebesc profund de filosofiele istoriei apărute în Germania prin aceea că ele caută a reflecta, în lumea ideilor, faptele istorice reale; că ele nu mai selectează, așa cum procedează gânditorii germani, faptele istorice care le convin pentru a le susține teza, dar consideră dezvoltarea în întregul ei, dându-și silința să extragă ideile ce se degajă din mersul umanității. Ele nu caută să acopere, cu o încrengătură de cugetări evaluate în propriul lor spirit, dezvoltarea vieții umane; lasă să înflorească pe fiecare fapt ideea ce o reprezintă, iar din aceste diverse flori se țese imaginea interpretării lor. De aceea, asemenea opuri nu poartă, în Franța și Anglia, numele de filosofia istoriei, dar conțin în titlurile lor termenul de progres al civilizației, adică reproducerea acestui mare fapt real, sinteza mărunțului din care se compune.

Filosoful ce a dat acestei concepții cea mai mare anvergură a fost Auguste Comte, care a consacrat al IV-lea volum din a sa *Philosophie positive* (1839) creării științei faptelor sociale, ce conține și o istorie filosofică. Studiind istoria universală, Comte formulează legea celor trei stări care rezumă, în mari și viguroase trăsături, întreaga dezvoltare a umanității, așezând într-un raport de concordanță toate formele vieții sociale cu caracterul general al spiritului fiecărei perioade. În felul acesta, Comte găsește că stări de spirit teologice corespunde ca formă de guvernământ teocrația, absolutismul și militarismul; starea metafizică este însoțită de feudalitate, de constituționalism; iar ultima, starea pozitivă, împrejmuește partea științifică, industria și dezvoltarea științei. Metoda de a trata toate aceste domenii ale cunoașterii se schimbă și ea odată cu orientarea generală a spiritului, deși toate aceste activități ale spiritului nu sunt sincronice.

Istoria filosofică ce s-a dezvoltat mai întâi în Franța, spre deosebire deci de filosofia germană, nu impune evenimentelor ideile apriorice, pentru stabilirea cărora

faptele istoriei sunt alese și potrivite după nevoie. Ideile generale, în care dezvoltarea este astfel inserată., sunt extrase din miezul și esența a înseși faptelor istoriei.

Aceste două maniere de a trata istoria din perspectiva ideilor filosofice constituie totuși întregul domeniu al filosofiei istoriei.

II

Să vedem acum în ce fel a luat naștere o altă disciplină, **metodologia, logica**, sau ceea ce noi înțelegem în mod deosebit prin termenul de **teorie a istoriei**.

În această ultimă disciplină nu mai e vorba de interpretarea faptelor istoriei, ci doar a condițiilor cunoașterii istorice, a problemelor foarte dificile pe care le ridică studiul trecutului, ce se referă pe de o parte la înlănțuirea faptelor, pe de alta la perspectiva în care ne situăm pentru a înțelege adevărata dezvoltare a vieții umane.

Studiul capătă în mod necesar un caracter filosofic, iar sub acest unghi caracterul biruie istoria propriu-zisă. Logica istoriei împrumută de la aceasta din urmă doar obiectul, materialele pe baza cărora își elaborează concepțiile. A cerceta condițiile adevăratei cunoașterii istorice nu înseamnă a face istorie; aidoma, studiul metodic al fizicii sau chimiei nu vrea să spună că examinează fenomenele materiei.

Metodologia, logica sau teoria istoriei, este o **disciplină filosofică** care încearcă să deslușească principiile generale ce trebuie să ne conducă în cercetarea trecutului.

Ca în orice știință, aceste principii s-au dezvoltat odată cu știința pe care caută s-o lumineze. Iată pentru ce vedem, în tratatele de filosofia istoriei și în cele de istorie filosofică, răsărind alături de interpretarea filosofică a faptelor istoriei și principii relative la metodă, în două direcții indicate, a înregistrării faptelor și a perspectivei istorice.

Primul filosof care a reflectat asupra împrejurărilor veridicității istoriei este Jean Bodin care, în cartea sa intitulată *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, apărută în 1566, cu o bogăție de vederi ce au devansat enorm timpurile în care trăia, întreprinde o analiză a condițiilor cunoașterii adevărate a trecutului. Bodin s-a legat și de o altă problemă, cea a elementelor care trebuie luate în considerație în studiul istoriei, atribuind un rol preponderent diferențelor etnice ce au împins fiecare popor spre o formă de viață particulară.

Metodologia istorică s-a constituit tot mai complet, întinzându-se curând asupra a două domenii în care se putea mișca și abordând problema condițiilor adevărului în istorie, sau a elementelor ce contribuie la a-i da naștere.

În prima categorie trebuie așezate lucrările lui Bayle, *Dictionnaire historique et critique* (1656), Fréret, *Sur l'étude des histoires anciennes et sur le degré de certitude de leurs preuves* (1727), Louis de Beaufort, *Sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire romaine* (1738), Martin Chladenius, *Allgemeine Geschichtswissenschaft* (1752), Mably, *De la manière d'écrire l'histoire* (1782) și până la contemporani, din care cele mai reputeate manuale sunt ale lui E. Bernheim, *Lehrbuch des historischen Methode* (prima ediție 1889, ed. VI, 1908) și Langlois și Seignobos, *Introduction aux études historiques* (1898).

Această parte a metodologiei istorice care se ocupă cu extragerea adevărului din izvoarele istorice nu ne interesează în mod deosebit. Este o cunoaștere tehnică asemănătoare cu cea care se obține de cei ce fac experiențe în laboratoare.

Ceea ce înțelegem noi prin teoria istoriei se ocupă în mod special de elementele cunoașterii istorice, și am ales acest termen pentru a intitula lucrarea noastră, lăsând pe cel de metodologie sau de logică a istoriei pentru sfera mai comprehensivă a acestei discipline filosofice care se ocupă în general de toate condițiile necesare anchetei asupra trecutului.

Dorim să urmărim evoluția teoriei istoriei din momentul în care ea a apărut în scrierile despre filosofia istoriei și în cele de istorie filosofică până ce această nouă disciplină, plămădită prin cercetări, a putut fi încorporată în lucrări speciale, uneori însoțită de probleme de metodologie propriu-zise, precum în lucrările lui Bernheim, Langlois și Seignobos, altelei singură, ca în cele ale lui Rickert, Lacombe, Bourdeau, Simmel, Lamprecht și în ale noastre.

III

După Jean Bodin care, așa cum am văzut, atinge și domeniul elementelor ce acționează în istorie, a fost italianul Vico; el a stabilit pentru înăia dată principiile asupra manierei în care trebuie înțeleasă dezvoltarea omenirii, prin cartea sa *Principi di una scienza nuova d'intorno alla commune natura della nazioni* (1725).

Lucrările privind mai degrabă metodologia și pe care le-am enumerat mai sus nu se pot abține de a atinge uneori și problema teoriei istorice, precum Jean Bodin. La fel este cu lucrările asupra filosofiei istoriei apărute în Germania și care se ocupă

după exemplul celei a lui Bodin, în afară de interpretarea filosofică a faptelor istoriei, și de probleme ce au legătură cu teoria pură, precum bunăoară influența naturii exterioare și cea a rasei asupra dezvoltării popoarelor.

Dar ideile cele mai rodnice și care vor provoca dezbaterile cele mai profunde asupra naturii istoriei își au obârșia în tratatele de istorie filosofică de origine franceză, ce au fost curând urmate de lucrări de o mare importanță datorate autorilor englezi.

Voltaire este primul ce se arată nemulțumit de felul în care se scrisese istoria și care ia în derâdere cu mult duh plicticosul soi de anecdotieri ce cred că istoria are drept scop de a păstra pentru posteritate bârfele și cancanurile. El arată, prin lucrările și reflecțiile ce le răspândește peste tot, terenul pe care trebuie înălțată istoria.

Dar dacă Voltaire a pus cea dintâi piatră la teoria istoriei, Condorcet a fost cel care întocmește primul proiect. În schița sa citată mai sus, el atrage atenția istoricilor asupra importantului rol jucat de mase în dezvoltarea umană și introduce deci acest nou element în domeniile pe care istoricul trebuie să le studieze. Condorcet mai emite însă o idee care a trebuit să dea naștere, ca un germen puternic, la o întregă nouă concepție despre natura istoriei. El se întreabă: "dacă omul poate prezice cu toată certitudinea fenomenele ale căror legi le cunoaște, pentru ce ar privi el ca o acțiune himerică pe cea de a trasa cu oarecare verosimilitate tabloul destinelor viitoare ale speciei umane, după rezultatele istoriei sale?"³ Dar dacă Condorcet nu vorbește decât de verosimilitate, Auguste Comte este mult mai pozitiv când spune că "fenomenele sociale sunt în mod inevitabil supuse unor adevărate legi naturale comportând regulat o previziune științifică"⁴. Oricum, Comte indică pentru prima dată modalitatea de a formula legile dezvoltării prin "compararea istorică a diverselor epoci ale civilizației"⁵, adică prin compararea seriilor istorice similare, manieră încă de pe atunci adoptată de toți sociologii și istoricii care, precum Lamprecht, cred că pot formula legi în istoria omenirii.

Discipolul lui Comte, istoricul englez Henry Thomas Buckle, în a sa *History of Civilisation in England* (1861), fără a face vreo mențiune despre strădaniile ilustrului său predecesor în aceeași direcție, își propune să ridice, el cel dintâi, istoria la rangul de știință, deoarece: "în situația actuală istoria prezintă o stare de confuzie și anarhie firescă la o materie ale cărei legi sunt necunoscute și al cărei fundament nu este încă stabilit". Astfel, el își propune a înfăptui pentru istoria omului ceva echivalent sau cel puțin analog cu ceea ce au făcut alți cercetători pentru diversele domenii ale științelor naturale⁶. Această concepție a fost de multe ori repetată iar necesitatea pentru istorie de a formula legi, dacă vrea să devină o știință, mai este susținută în zilele noastre de Bourdeau în lucrarea sa *L'histoire et*

les historiens (1850), Benjamin Kidd în *L'évolution sociale*⁷, Lacombe în *L'histoire considérée comme science* (1894) etc.

Această confuzie între istorie și științele naturale, care este considerată de Bernheim drept o calamitate⁸, credem că trebuie să fie salutăată ca o ocazie pentru istorie de a-și afirma adevărata natură, iar dacă până acum victoria ei nu este completă și dacă îndeosebi sociologii mai revendică pentru sociologie dreptul și puțința de a formula legi în dezvoltarea omenirii, nu sunt departe timpurile când această pretenție va fi înlăturată, ca o eroare și o confuzie.

Dar discuțiile relative la natura adevăratei istorii nu se opresc la deosebirea sau la asemănarea cu științele naturale. În domeniul trecutului controversale s-au concentrat asupra a ceea ce merită să rețină atenția în studiul dezvoltării lucrurilor omenești. S-a contestat importanța rolului preponderent ce s-a acordat întotdeauna istoriei politice și se dorește a i se substitui, ca element diriguitor al dezvoltării, cultura generală a popoarelor care au determinat și structura lor politică. Dispute interminabile s-au iscat între partizanii istoriei politice și cei ai istoriei culturale.

Nici în sfera culturii istoricii și filosofii nu cad de acord asupra elementului cultural ce călăuzește dezvoltarea. Unii susțin că inteligența este cea care împinge, fără osteneală, lumea spre progres, în timp ce sentimentele și actele de voință sunt ori neschimbate, ori nu fac decât să execute deciziile inteligenței. Reprezentanții acestei direcții sunt Buckle, în lucrarea citată mai sus, și Draper, în a sa *Histoire du développement intellectuel de l'Europe* (1887)⁹. Alți autori, precum Fouillée în *La science sociale contemporaine* (1885), Heinrich von Sybel în conferința sa despre *Die Lehren des heutigen Socialismus und Communismus* (1885), Yves Goyot în *Études sur les doctrines sociales du Christianisme* (1850), Richet în articolul său publicat în "Revue scientifique": *La science a-t-elle fait banqueoute* (1895) și Brunetière în "Revue des deux mondes": *La moralité de la doctrine évolutioniste* (1895), susțin că principiul progresului, și deci al istoriei, este morala, căreia Buckle și Draper îi contestă tocmai orice influență. Partidul socialist are și el, după Marx, o doctrină istorică proprie. În introducerea la opusculul său *Kritik der politischen Oekonomie* (1859), Marx stabilește drept principiu: "reunirea raporturilor de producție constituie structura economică a societății, baza reală pe care se înalță edificiul juridic și politic, căreia îi corespunde forme de conștiința proprie. Nu conștiința oamenilor determină felul lor de a fi. Dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința". În urma acestei lucrări fundamentale a magistrului, o întregă legiune de apărători ai doctrinelor socialiste, precum Engels, Labriola, Krause, au ridicat principiul lui Marx la rangul de dogmă incontestabilă, creia trebuie să i se supună toate faptele trecutului.

Dar opiniile asupra modului de a trata istoria nu s-au oprit aici. Naturaliștii s-au amestecat de asemenea în dezbateri, atrași de istoricii și filosofilor care cred, și ei, că adevărul nu poate străluci în ochii omenirii decât în purpura cu care au îmbrăcat științele naturale. Astfel, celebrul naturalist german de origine franceză, Emile du Bois-Raymond, același care și-a început filipicele sale împotriva Franței în 1870 prin scuza: "Meine Herren, entschuldigen sie meinen französischen Namen", restrângând din nou principiul lui Buckle, susține în studiul sau *Kulturgeschichte und Naturwissenschaft* (1878)¹⁰ că "științele naturii sunt organul absolut al civilizației iar istoria acestor științe este la drept vorbind istoria omenirii". Și mai radical decât Du Bois-Raymond, Ch. Liebig, fondatorul chimiei agricole, în tratatul său *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur* (1862), a atribuit unul din marile fapte ale istoriei, căderea Imperiului roman, necunoașterii îngrășămintelor minerale¹¹.

IV

În vremurile noastre filosofia istoriei, în sensul pe care i-l atribuie germanii, este sortită a dispărea. Istoria filosofică, în vogă datorită Franței, se confundă astăzi cu istoria în accepțiunea comună a termenului, căci întreaga istorie tinde în zilele noastre să capete un caracter filosofic, saturând expunerea ei cu idei generale. Filosofia, în măsura în care ea privește istoria, nu mai poate decât să pună în evidență metoda și procedeele acestei științe, iar dacă pentru metodă a mai rămas puțin a adăuga după studiile aprofundate ale lui Bernheim, Langlois și Seignobos, pentru conceperea istoriei discuția este în toi și nu s-ar putea spune că o carte ce tratează teoria istoriei este un surplus inutil; căci un mare număr de lucrări din epoca noastră au drept scop tocmai luminarea mersului istoriei în labirintul opiniilor contradictorii, iar necesitatea acestui studiu se face cu atâta dreptate simțită încât o mare revistă franceză, care urmărește drept scop principal problema sintezei istorice, a fost creată în chiar țara ce a fost *primo mottore* a acestor interesante dezbateri¹².

* Publicat inițial în *Revue internationale de l'enseignement*, XXIX, 1909, t.57, nr.5 (15 mai), p.391-398 (traducerea de față: Lucian NASTASĂ)

NOTE

- 1 Publicate, după moartea sa, de Ganz, 1837
- 2 J.J.Rousseau în *Discours sur l'origine et les fondaments de l'inégalité parmi les hommes*, 1753, susține și el o teză
- 3 Condorcet, *Esquisse d' un tableau historique du progrès de l'esprit humain, nouvelle édition*, Paris, 1866, p.37
- 4 A.Comte, *Cours de philosophie positive*, IV, Paris, 1835, p.317
- 5 *Ibidem*, p.455
- 6 H.Th.Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, trad. Baillot, I, Paris, 1865, p.8-11
- 7 Trad. Le Monnier, Paris, 1896
- 8 El spune la p.700 a *Manualului* său, vorbind despre Condorcet: "Der verhängnisvolle Bund zwischen sozialistischer und naturwissenschaftlicher Betrachtungsart der Geschichte".
- 9 Publicat în text original francez
- 10 La p.19 și 34
- 11 A 7-a ediție, p.86
- 12 Un critic, de altfel foarte binevoitor, al cărții mele, *La théorie de l'histoire* (vezi această revistă, 15 iulie 1908), crede că ideologia care discută problema ce venim s-o indicăm "nu este nici fecundă, nici chiar utilă. Rolul istoricului este de a cerceta, cu ajutorul documentelor care au supraviețuit, ceea ce a fost viața secolelor trecute. Acest rol e mare, munca e dificilă, anevoioasă, delicată. Pentru ce o complicăm ? Pentru ce să aplicăm teorii fie logice, fie metafizice ?" Articolul nostru răspunde la această întrebare. Notăm că în acest studiu am împrumutat numeroase indicații din cartea lui E.Bernheim; dar conceperea lucrării ne aparține în totalitate.